

Doc. dr Mira Radojević
Filozofski fakultet u Beogradu

Nekoliko slika iz saradnje Milana Rakića i Milana Ćurčina

Apstrakt: *Nastojali smo da na osnovu dostupne nam gradje, pre svega iz lične zaostavštine Milana Rakića, pohranjene u Arhivu SANU, ukažemo na važnost saradničkih i prijateljskih odnosa, koje su tokom nekoliko decenija gradili Milan Rakić i Milan Ćurčin. Iako su obojica bili Srbi, pitanja koja su ih vezivala odnosila su se na potrebu srpsko-hrvatskog upoznavanja i zbližavanja, najpre u oblasti kulture, a potom i politike. Osim toga, Milan Ćurčin je veći deo života proveo u Zagrebu, a kao urednik „Nove Evrope“ bio i predstavnik jugoslovenski i demokratski opredeljene hrvatske intelektualne elite.*

Ključne reči: *jugoslovenska ideja, jugoslovenske manifestacije, Srbi, Hrvati, pesništvo, „Srpski književni glasnik“, „Nova Evropa“, jugoslovenska država, kulturna politika*

U Arhivu SANU, medju mnogobrojnim vrednim fondovima i ličnim zaostavštinama istaknutih ličnosti srpske i jugoslovenske istorije, pohranjene su i privatne hartije čuvenog pesnika i diplomate Milana Rakića. Posebnu dragocenost ove arhivske zbirke čini bogata prepiska, nastala tokom nekoliko decenija rada u diplomatiji i raznovrsnih veza, uspostavljenih sa ljudima iz kulture i politike. Jedan od onih sa kojima je Milan Rakić korespondirao duži niz godina bio je i Milan Ćurčin, danas ne toliko poznat kao pesnik i prevodilac Fridriha Ničea koliko kao urednik zagrebačke *Nove Evrope*, časopisa koji je u istoriji jugoslovenske periodike zauzeo zaista posebno mesto. Mada je očigledno da nisu sačuvana sva pisma koja je Milan Ćurčin u periodu dužem od tri decenije slao Milanu Rakiću, srećnu okolnost čini to što se u istom arhivu nalazi i deo njegove lične zaostavštine. Zahvaljujući tome, kao i drugim izvorima, moguće je ponešto saznati i još više naslutiti o saradnji, a verovatno i prijateljstvu dvojice ljudi ujedinjanih pesništvom i nacionalno-političkim radom.

Prvo sačuvano pismo Milan Ćurčin je poslao Milanu Rakiću 21. avgusta 1904. godine, iz Beča u Beograd, u vreme kada su obojica, kao sasvim mladi ljudi, počeli da pišu poeziju i upoznaju jedan drugog. Na prvi pogled, ne kazuje nam mnogo, ali

sjedinjeno sa svima onima koja su potom usledila daje naznake tadanjih i budućih sličnosti i razlika, uključujući drugačija literarna opredeljenja i duhovne uticaje. „Inače sam vam hteo reći“, pisao je Milan Ćurčin, „da sam se za antologiju naših pesama u nemačkom prevodu zagrejao poglavito iz uzroka, što je prevodilac, Oto Hauzer, čovek s vrlo finim književnim ukusom, te se nadam od njega lepoj knjizi. Vi u Beogradu, francuski obrazovani kao što ste, malo preko ramena gledate na nemačku književnost, a, po mom mišljenju, nemate pravo; imaju Nemci, i osim Goethe-a, što-šta od vrednosti. Medjutim, možda vam činim krivo, pa mi se samo pričinilo, da i u vašem pismu ima traga potcenjivanju Nemaca, kao kod ostalih mojih književnih poznanika iz Srbije“. „Hauzerov ljubimac među srpskim pesnicima je Dučić“, dodao je Milan Ćurčin, obrazlažući zbog čega je upravo njemu dao najviše prostora u pripremanoj knjizi.¹

Već je u tom kratkom i jednostavnom pismu sadržana različitost pozicija dvojice Srba, jednog iz Srbije, drugog „iz preka“. Milan Rakić (1876), sin Mite Rakića, sudije i prvog prevodioca na srpski jezik *Jadnika* Viktora Igoa, bio je po majci unuk književnika, hroničara i enciklopediste Milana Dj. Milićevića, te kao takav potomak starih i uglednih srbijanskih porodica. Ovaj „kolenović“ i poreklom i vaspitanjem bio je i francuski djak, koji je te 1904. iz Izvozne banke, gde je godinu dana „sračunavao izvoz žita i stoke“, prešao na rad u Ministarstvo spoljnih poslova, u otek za propagandu, što mu je odredilo dalju sudbinu.² Godinu dana ranije, objavljena je i prva zbirka njegove poezije, priredjena pod jednostavnim naslovom – *Pesme*, kojom je do tada uglavnom anonimni pesnik, sakriven iza kratkog pseudonima, zaokružio svoj prvi pesnički ciklus. Nešto mlađji, Milan Ćurčin (1880), takodje iz ugledne porodice, ali materijalno bogatije i iz Pančeva, pripadao je drugoj, nemačkoj kulturi. Ono što ih je, pored pesništva, delom spojilo, a što teško da se moglo izbeći, bilo je upravo tih godina vezano za porast popularnosti jugoslovenske ideje i kulturno-političko zbližavanje mlađjih južnoslovenskih naraštaja. Ne samo tada, već i u narednim decenijama, jugoslovenstvo i nužnost srpsko-hrvatske saradnje upućivali su Milana Ćurčina na potrebu upoznavanja jugoslovenske i hrvatske sredine sa Milanom Rakićem i njegovim plemenitim stvaralaštvom.

¹ Arhiv SANU, zaostavština M. Rakića, 14.331-5I (1).

² M. Grol, „Iz sećanja na Milana Rakića“, I, *Srpski književni glasnik (SKG)*, LV, br. 4, 16. oktobar 1938, str. 175.

Poznati izvori ne dozvoljavaju nam da u detaljima pratimo kako je tekla dalja saradnja dvojice pesnika, pogotovo otud što je Milan Rakić nekoliko narednih godina, od 1905. do 1911, proveo u Staroj i Južnoj Srbiji, na Kosmetu i u Makedoniji, bivajući vicekonzul i konzul na najdelikatnijim i najtežim mestima – Prištini, Solunu i Skoplju, u vreme kada je taj deo Balkana postao poprište zuluma, sukoba komita i diplomatskih igara zavadjenih balkanskih suseda i velikih sila.³ Obavljajući konzulsku dužnost, radio je mnoge diplomatske i, možda još češće, nediplomatske poslove – sačekivao sultana, pregovarao sa turskim begovima, albanskim glavarima i inostranim konzularnim predstavnicima, sastajao se sa komitama, prenosio oružje i municiju preko granice, sve to sa iznenadjujućom i zadivljujućom mirnoćom i hrabrošću koja je ostavljala utisak i izazivala nepodeljeno poštovanje.⁴ Istovremeno, nastavio je da piše poeziju i objavljuje u *Srpskom književnom glasniku*, časopisu u čijem su uredništvu bili njegovi lični i idejni istomišljenici. Mada retke, pesme Milana Rakić tih su godina uzbuđivale i zanosile ne samo srpsku nego i jugoslovensku omladinu.⁵ *Na Gazi Mestanu, Simonida, Prelazno*

³ „Odista je to vreme bilo stravično. U carstvu puna anarhija i nasilništvo da čovek bez straha nije ni kod mutesarifa mogao doći. Kraj za krajem, župa za župom popuštala je. Ubijani su prvi ljudi, gonjene sa nasledjena praga vekovne čivčije. Konceptije sultana Abdul Hamida bile su se potpuno podudarile sa onima Mula-Zeke iz Peći: neka nestane Srba, pa će biti mirno i carstvo i Arnautluk!... Škole su tek ovde-ovde tavorile, učitelji bili po tamnicama. Popa su kradom, stranputicama i noću, dovodili u sela da venča i opeva. Svakodnevnii izveštaji o pogibijama bili su već nemogući. Ni s donje strane Kačanika nije bilo bolje. Tamo su se i strane sile i perfidne propagande našle bile na jednom putu sa strašnim sultanom. Srpskom narodu u carstvu se smrkavalo. Bila je na pomolu bliska samrtna noć... Tako je stanje zatekao na Kosovu Milan Rakić...“ (Gr. Božović, „Milan Rakić – nacionalni radnik“, *SKG*, LV, br. 5, 1. novembar 1938, str. 239).

⁴ Videti: J. M. Jovanović, „Iz Rakićevog života. Prizrenska afera 1912“, *SKG*, knj. LIV, br. 6-7, 16. juli – 1. avgust 1938, str. 482-582; B. Simić, „Rakić kao nacionalni radnik“, *Nova Evropa*, knj. XXXI, br. 8, 26. avgusta 1938, str. 237-240; M. Rakić, *Konzulska pisma 1905–1911*, pr. A. Mitrović, Beograd 1985; J. Pejić, *Milan Rakić na Kosovu*, Beograd 2006.

⁵ Sećajući se prijateljstva sa Gavrilom Principom i zajedničkih dana provedenih u Beogradu, Borivoje Jevtić je napisao kako je Milan Rakić „uz Aleksu Šantića i Veljka Petrovića, zauzimao počasno mesto u redovima buntovnički raspoloženih bosanskih omladinaca“. „Rakića smo znali napamet“, istakao je, „recitovali ga često, opijali se mutnim ritmom njegovih pesama, u kojima se pesimizam umnog čoveka na tako čudesan način mešao s nepojamnom verom u naciju i njen novi naraštaj. Često u noći, kad bismo se, gladni, vratili s Kalemegdana, Princip je umeo da recituje *Prelazno pokolenje* ili *Nasledje*, pesme u kojima je bilo toliko potstreka jednom naraštaju, već obeleženom za žrtvu“ (B. Jevtić, „Milan Rakić u duši 'Mlade Bosne'“, *SKG*, knj. LIV, br. 6-7, 16. juli – 1. avgust 1938, str. 470-474). Sećanje Nika Bartulovića veoma je slično ovom: „Rakić je... bio jedan od bardova predratne nacionalističke i revolucionarne omladine, pa i nas koji smo živeli na obalama Jadrana. Tako da smo ga, pored Šantića, Nazora, Veljka Petrovića itd., znali naizust već u četvrtom razredu gimnazije. Naše kolege koji su hodočastili tada u slobodarsku Srbiju, a Čerina i Ujević ispred svih, slali su u naše listove napise o savremenoj srpskoj lirici, pa je u tim člancima, koji su se medju omladinom gutali, Rakićeva poezija zauzimala jedno od najvidnijih mesta. Antologija Bogdana Popovića, koju je baš u to doba objavila Matica Hrvatska, a u kojoj je Rakić, pored Dučića, bio jedan od najbolje zastupanih pesnika, pridonela je takođe poznavanju Rakića kod hrvatskih i srpskih

pokolenje, Kondir, Jefimija, Napuštena crkva..., ceo taj takozvani *Kosovski ciklus* postajao je deo nacionalnog osećanja i nacionalnog programa, a prva navedena pesma iz ovog ciklusa i himna novih generacija.⁶

Život, književna i univerzitetska karijera Milana Ćurčina tekli su sasvim drugačije. „Gradjanski aristokrat“, napisao je u sećanju na njega Dragoljub Jovanović, „školovan u Beču i po nemačkim univerzitetima, u mladosti dekadent i krajnji individualist“, zaslužen je uvršten u *Antologiju novije srpske lirike* Bogdana Popovića. „Njegov individualizam je uoči naših ratova izgledao tako iskren da je počeo da stvara školu“, dok je njegov prevod Ničeovog dela *Tako je govorio Zaratustra* „bio u svim rukama“.⁷ Ipak, ni ovaj „germanista-pesnik“⁸ i docent Beogradskog univerziteta (1907–1914) nije mogao da ne proživi „nacionalnu fazu“, sasvim dobro vidljivu u jednom pismu punom gorčine i nacionalne ozlojedjenosti, a upućenom Jovanu Cvijiću nakon iznudenog priznanja aneksije Bosne i Hercegovine i izjave koju je u tom smislu morala dati srpska vlada u martu 1909. godine.⁹ Angažovan nacionalno i književno, a ponet jugoslovenskom idejom tih je godina radio na popularizaciji jugoslovenske kulture i objavljivanju zajedničkih knjiga, ispunjenih ostvarenjima srpskih i hrvatskih umetnika i književnika.

Jedan od prvih kome se u tom cilju obratio bio je Milan Rakić, čije je pesničko ime, i pored malog broja objavljenih pesama, bilo poznato na južnoslovenskom prostoru. Ponesen idejom, planirao je čak da ode na Kosovo Milanu Rakiću i da u direktnom razgovoru osigura njegovo učešće i pomoć u jednom takvom kulturno-političkom poduhvatu. Ne naišavši na razumevanje turskih vlasti, pisao mu je u novembru 1909. godine: „Hoćemo da izdamo jedan almanah srpskih i hrvatskih pripovedača i pesnika;

omladinaca iz zapadnih krajeva... Ako sam i docnije vrlo često uzimao Rakićeve stihove da ih čitam, bilo je to upravo zato, što je Rakić bio pesnik prvih naših mladenačkih zanosa, rodoljubivih i erotskih... Nije bilo omladinca u našoj generaciji, koji pored Nazorove *Zvonimirove ladje*, *Cvrčka* i stihova o 'porodu vuka i arslana', nije gotovo svakog dana kazivao sebi, ili drugima, stihove iz *Simonide* ili *Jefimije*, ili poznatu patetičnu strofu iz *Gazi Mestana*...“ (N. Bartulović, „Rakić i predratna omladina“, isto, str. 474-476).

⁶ M. Grol, *Iz predratne Srbije. Utisci i sećanja o vremenu i ljudima*, Beograd 1939, str. 83-85. O simbolici, značaju i uticaju Kosovskog ciklusa više: A. Arnautović, „Smrt Milana Rakića“, *SKG*, knj. LIV, br. 6-7, 16. juli – 1. avgust 1938, str. 449-459.

⁷ D. Jovanović, *Ljudi, ljudi..., Medaljoni 56 umrlih savremenika*, Beograd 1973, str. 212.

⁸ Isto.

⁹ „Kolika je to bruka“, napisao je, „pretiti s pesnicom u džepu, kako se sad vidi da smo mi činili, i voditi jednu politiku prošnja po Evropi; i šta bi čovek sad sve bio u stanju učiniti, da zaboravi one demonstracije pod Nušićem! Kad ne možemo ništa, bar da smo ćutali“ (Arhiv SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13.484/1.305-3).

nešto na naročitoj hartiji, u naročitom formatu, sa naročitim umetničkim priložima i t.d. (u Dijoničkoj Tiskari u Zagrebu), i trebamo naročito od vas pesama za to. Od naših pesnika ulaze samo još Dučić, Šantić, Stefanović, pa i Veljko Petrović; od pripovedača Bora Stanković, Kočić, Ćipiko, Ćorović i Milićević“. Osim toga, prema planu koji je napravio, potpuni materijal trebalo je da bude spreman do kraja te, odnosno do početka naredne godine.¹⁰

Medjutim, i pored truda koji je ulagao, priprema i objavljivanje srpsko-hrvatskog (hrvatsko-srpskog) almanaha nisu išli načinom i brzinom kojom je želeo. Po nekoliko puta tražio je da mu Milan Rakić ili njegova supruga Milica pošalju pesnikovu fotografiju¹¹, a pogotovo više pesama, jer je jedna „suviše malo“. ¹² Posebno se obraćao Milici Rakić, inače kćerki ministra, istoričara i akademika Ljubomira Kovačevića, koju su savremenici smatrali jednom od najlepših žena Beograda¹³ i prema kojoj je i on osećao sve veće simpatije i prijateljstvo.¹⁴ „Sutra nosim i rukopise u Zagreb za almanah“, pisao joj je kada su pripreme zbornika bile pri kraju. „Obraćam se vama svemoćnoj, gospodjo, da mi izradite bar još jednu pesmu kod svoga muža, pa da mi je odma pošljete u Zagreb..., gde ću je željno čekati. Jer zaista bi bilo šteta, da Rakić bude zastupljen samo s jednom pesmom“. ¹⁵

Čim je *Almanah hrvatskih i srpskih pjesnika i pripovjedača* objavljen u Zagrebu krajem 1910. godine¹⁶, Milan Ćurčin je obavestio Milana Rakića da će mu poslati „počastan“ primerak te da se broširani primerci već prodaju, što je značilo da je postojalo interesovanje za ovakve jugoslovenske publikacije. Zatražio je i da mu Milan Rakić napiše „svoj sud o Almanahu“, a i da ga podrži u objavljivanju knjige u kojoj bi pesme sabrali njih dvojica i Jovan Dučić. Nedovoljno jasno u tom se pismu pominje još jedna ideja, vezana za izdavanje lista na kome je trebalo da saradjuje više intelektualaca, medju

¹⁰ Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (2).

¹¹ Dopisna karta od 19. marta 1910, isto, 14.331-5 I (1a).

¹² Razglednica od 5/18. априла 1910, исто, 14.331/5 I (3a).

¹³ Videti: M. Jovanović Stoimirović, *Portreti prema živim modelima*, Matica srpska, Novi Sad 1998, str. 141, 145-147.

¹⁴ Slično divljenje prema Milici Rakić osećao je i pesnik Rastko Petrović. Videti: R. Petrović, *Diplomatski spisi*, pr. M. Milošević, Beograd 1994, str. 204-205; R. Popović, *Izabrani čovek*, Beograd 2009.

¹⁵ Pismo od 7. jula 1910, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (3).

¹⁶ Ilustrator *Almanaha* bio je Tomislav Krizman, koji se i docnije isticao na sličnim poslovima. Bio je, na primer, umetnički direktor *Književnog juga*, časopisa koji je izlazio od 1. januara 1918. do 16. decembra 1919. godine (Videti: S. Božić, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1929*, Beograd 2008, str. 324.

kojima i Milan Grol, bliski prijatelj i zet Milana Rakića.¹⁷ S obzirom da je Milan Grol, upravnik i dramaturg Narodnog pozorišta, ali i jedan od istaknutijih članova Samostalne radikalne stranke, bio među onima koji su najubedjenije propovedali jugoslovensko jedinstvo,¹⁸ sa dosta se opravdanja može pretpostaviti da je orijentacija planiranog lista trebalo da bude jugoslovenska. Na to upućuju i pisma koja je i docnije, početkom dvadesetih godina, Milan Ćurčin upućivao Milanu Rakiću, a iz kojih se može zaključiti da su počeci *Nove Evrope* moguće i stariji od ideja razradjivanih tokom ratnih godina provedenih u Londonu.

U međjuvremenu, ne zadovoljavajući se samo hrvatskim izdanjem *Almanaha*, Milan Ćurčin je počeo da radi na pripremanju novog, „beogradskog“, sa ponešto izmenjenim sadržajem. Nadajući se da će Milica Rakić moći da utiče na muža da mu ovog puta pošalje više tekstova, objašnjavao joj je novu svoju zamisao: „Taj će Almanah biti ovaj put kao neki pesnički Almanah u užem smislu, t.j. biće u njemu samo pesama, i osim toga članaka iz oblasti pesama (Bogdan, Skerlić, Grol...); i kao neki uvodni deo nekoliko članaka o jedinstvu od Jagića, St. Novakovića, Cvijića i Murka. Dakle, nešto 'fajn', više fajn nego što bi se to po ovom opisu moglo suditi!“ Jedna od novina bila bi u tome što bi u tom novom *Almanahu* bio „protežiran“ Milan Rakić, „kad je to već, u prvom, i nehotično bio Dučić“.¹⁹

Još jednom, međjutim, Milan Ćurčin je morao da više puta piše, moli i ubedjuje kako bi osigurao veći broj pesama Milana Rakića.²⁰ Ne razumevajući u potpunosti sa kakvim se problemima on bori, u kakvim uslovima piše, pa ni onaj duboki nagon

¹⁷ Pismo od 12/25. novembra 1910, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (4). Ista pitanja i problemi interesovali su Milana Ćurčina i u pismu od 11. decembra 1910 (Isto, 14.331-5 I, 5).

¹⁸ Više: M. Radojević, „Milan Grol u borbi za jugoslovensku ideju (1914–1918)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2/1999, str. 67-84; M. Radojević, *Naučnik i politika. Politička biografija Božidara V. Markovića (1874–1946)*, Beograd 2007.

¹⁹ Pismo od 5. marta 1911, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (6). Nekoliko meseci kasnije, Milan Ćurčin je i samom Milanu Rakiću najavljivao da bi on te godine trebalo da „vlada“ u *Almanahu*, „kao što je lane, slučajno, Dučić, mislim po kvantumu...“ (Pismo od 16. avgusta 1911, isto, 14.331-5 I, 9).

²⁰ „...molim vas, gospodjo“, pisao je 5. aprila 1911, „da mi javite i šta će biti sa Rakićevim pesmama; neka ima na umu, da rukopisi moraju do kraja ovoga meseca biti na okupu, jer pre velikog raspusta moraju u štampariju“ (Isto, 14.331-5 I, 7). Nekoliko nedelja kasnije opet ju je ubedjivao: „Izvadite iz Rakića koju pesmu za Almanah što pre tim bolje“. Istom prilikom progovorio je i o problemu velikog premora Milana Rakića, izazvanog mučnim okolnostima u kojima je obavljao konzulsku dužnost. Predlagao je traženje premeštaja u Rim ili neki drugi lagodniji grad, zaključujući: „Ne bi vam vredeo mnogo premeštaj iz Prištine u Bitolj, ili u Solun; vama treba radikalna promena vazduha, za neko vreme. Naša makedonska politika ne bi možda odviše patila, kad biste ju ostavili za koji mesec dana; ali sve i da propadne sasvim, više vredi Rakić od sve naše makedonske politike“ (Pismo od 29. maja 1911, isto, 14.331-5 I, 8).

neophodan da bi stvorio pesmu,²¹ ljutio se i prebacivao mu lenjost,²² a onda i sa „malim“ postao zadovoljan.²³

Saradnja dvojice pesnika nastavljena je i nakon objavljivanja *Almanha srpskih i hrvatskih pesnika i pripovedača* krajem 1911. godine. Već naredne godine, Milan Ćurčin je pisao o versifikaciji ili „stihotvorstvu“ Milana Rakića, visoko vrednujući njegov doprinos upotrebi jedanaesterca u pisanju stihova.²⁴

Ubrzo potom, Srbija je ušla u višegodišnje ratove koji su ih, prema opredeljenjima i dužnostima koje su obavljali, privremeno zbližavali ili udaljavali. Po mišljenju Dragoljuba Jovanovića, balkanski ratovi su „spasli“ Milana Ćurčina „od ničeanskog pesimizma i mizantropije“, iako ih je proveo u Vrhovnoj komandi, radeći na poslovima cenzure. Jer, „dali su mu prilike da upozna srpske seljake-vojnike“ i uvidi „ko čini osnovu srpskog naroda“.²⁵ Milan Rakić, pak, još jednom je odabrao drugačiji put. Živeći svoju poeziju i želeći da do kraja deli sudbinu srpskog naroda, kao borac u četi Vojvode Vuka prešao je granicu na Merdarima. Bivši konzul, „sa redenicima prekrštenim preko kožuha i šubarom na glavi“, ušao je oktobra 1912. godine u Prištinu, a ženi napisao: „Juče... na čelu kolone udjoh u Prištinu. Još sad ne mogu da se stišam i da mirno pišem o svemu što se za ovo nekoliko dana dogodilo. Glavno da je sve bilo dobro i da je Kosovo osvećeno. Ja sam vrlo dobro, bolje nego u Beogradu... Ovakve događaje što sam video

²¹ Odgovarajući na pitanja Branimira Ćosića, Milan Rakić je za vreme provedeno na Kosovu jednostavno rekao da je to bilo „herojsko doba, veliko doba“, a za svoje pesništvo da je „taj posao“ smatrao „kao vrlo ozbiljan“, jer poeziju i rad na njoj nikad nije „uzimao kao razonodu“ (B. Ćosić, „jedno veče sa g. Milanom Rakićem“, *Letopis Matice srpske*, knj. 319, sv. 2, februar 1929, str. 174-185). U ovakvom razmišljanju nalazi se verovatno i deo objašnjenja zbog čega je napisao svega 60-tak pesama. Koliko je, međutim, njihov broj bio u nesrazmeri sa njihovim značajem pisali su mnogi savremenici, pa i Pero Slijepčević (P. Slijepčević, „Rakićeva poezija“, *SKG*, knj. LIV, br. 6-7, 16. juli – 1. avgust 1938, str. 388-398).

²² Pismo od 7. septembra 1911, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (10).

²³ „Dragi Rakiću“, pisao mu je 8. septembra 1911, „juče sam vam poslao pismo, a danas sam dobio pesme. Hvala vam lepa i na tolikom; kad je lepo, dobro je i malo. A jeste lepo“ (Isto, 14.331-5 I, 6a).

²⁴ „Rakić je pokazao, još bolje nego Dučić i drugi pesnici pre njega, da se u jedanaesteru može govoriti na srpskom jeziku pesnički vrlo ubedljivo i snažno, lično i izrazito, i da je ritmički ovaj stih manje monoton od dvanaesterca... Za tiho, staloženo, otmeno Rakićevo rodoljublje prikladniji je dvanaesterac i zato on prevladuje u kosovskom ciklusu i u glavnim pesmama toga ciklusa. Ne umeju svi koji pevaju danas jedanaesterem da dadu svom stihu lično obeležje kao Rakić, i da ga upotrebe tako umetnički u versifikatorske svrhe... U današnjoj jednolikoj ali bogatoj srpskoj versifikaciji, za Rakićevu umetnost može se reći da znači najviši stepen do kojeg se došlo, i možda do kojeg se može doći...“ (M. Ćurčin, „Versifikacija Milana Rakića“, *SKG*, knj. XXVIII, br. 11, 1. jun 1912, str. 842-853).

²⁵ D. Jovanović, *n.d.*, str. 211.

smatram kao naročito dobročinstvo nekog providjenja...“.²⁶ Prema bibliografiji njegovih pesama, tih je godina pisao manje nego obično. Samo jedna pesma nastala je 1912, a potom još dve 1914. godine.²⁷ Uprkos očekivanjima, nije se dugo zadržavao u Beogradu. „Dragi Rakiću“, pisao mu je iz Atine s godinama sve bliži Milan Ćurčin, „da li ste opet u Beogradu, ili se vaša ratna Odiseja još produžuje?“²⁸

Godine Prvog svetskog rata još jednom su ga udaljile od pisanja i uputile na hitnije probleme – diplomatsku službu u Rumuniji, potom u Štokholmu, Londonu i Kopenhagenu.²⁹ U Londonu se ponovo sreo sa Milanom Ćurčinom, koji je tamo radio sa srpskim poslanikom Jovanom M. Jovanovićem, baveći se, pored drugih poslova, zbrinjavanjem srpskih studenata i jugoslovenskom propagandom. Obojica su, i poslanik i njegov pomoćnik, bili bliski Jugoslovenskom odboru i dosta daleko od pogleda Nikole Pašića na način ujedinjenja i uređenje buduće jugoslovenske države. Simpatije za Jugoslovenski odbor i jugoslovensku varijantu ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca, osiguranu oblicima federalizma, upravo su tada zbližili Milana Ćurčina sa Sitonom Votsonom i podstakli na razmišljanje o Jugoslaviji i „novoj Evropi“. Ubrzo po dolasku u zemlju prionuo je na pokretanje časopisa o kome je toliko dugo razmišljao, tako da je *Nova Evropa* počela da izlazi već 1920. godine, od početka rada sa vrlo velikim ambicijama.³⁰

Odabravši Zagreb kao mesto izlaženja, Milan Ćurčin je istovremeno pokazao nameru da u više pravaca pravi ozbiljnu konkurenciju beogradskom *Srpskom književnom glasniku*.³¹ Boreći se za kvalitet uredjivačkog odbora i stalan krug saradnika, obratio se

²⁶ Navedeno prema: M. Grol, *Iz predratne Srbije*, str. 83-84. U ovom je ratu, u borbama za Kosovo, poginuo i Vladeta Kovačević, rođeni brat Milice Rakić. Više: M. Jovanović Stoimirović, *n.d.*, str. 146.

²⁷ „Bibliografija Milana M. Rakića“, *SKG*, knj. LIV, br. 6-7, 16. juli – 1. avgust 1938, str. 506. Nakon prve knjige pesama iz 1904, druga je objavljena upravo 1912. godine pod naslovom *Nove pesme*.

²⁸ Dopisna karta od 1. aprila 1913, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (11a).

²⁹ Više: M. Mitić, *Poete u fraku*, Beograd 2002.

³⁰ Više: Lj. Petrović, *Jugoslovenska država i društvo u periodici 1920–1941*, Beograd 2000; S. Božić, *n.d.*, str. 343-345.

³¹ Razmišljaći o mogućim razlozima zbog kojih je Milan Ćurčin odlučio da časopis izdaje u Zagrebu, Dragoljub Jovanović je na prvo mesto stavljao želju da što više učini na popularisanju jugoslovenstva. Po njegovim rečima, „verovao je da će Hrvati lakše primiti jugoslovenstvo iz časopisa lepo radjenog u zagrebačkoj 'Tipografiji', gde je vladao stari obzorovac dr Milivoj Dežman, gde se gajila jugoslovenska tradicija Štrosmajera i Račkog, nego kad dolazi ispod Kalemegdana“. Osim toga, na jugoslovenstvu je trebalo raditi više kod Hrvata i Srba u Hrvatskoj nego u Beogradu, „gde se lako prihvataju najsmeliji planovi“. Napokon, „sam je više voleo da živi u jednoj kulturnoj i manje rugalačkoj sredini“, a što je „najvažnije“ znao je „da je kafansko ismevanje, u Beogradu otvorenije, u Zagrebu uvijenije“ (D. Jovanović, *n.d.*, str. 214-215).

mnogim idejno i politički bliskim intelektualcima, među kojima je prirodno i očekivano bio i Milan Rakić. U pismu poslatom marta 1920. godine podsećao ga je na ranije razgovore i planove. „... videćete“, kazao je, „da smo počeli akciju na koju smo se rešili bili još pre rata, ako se sećate, a do koje je i vama naročito stalo, ako se ne varam. Javite mi sve što imate ovim povodom, a kad dodjete izložiću vam pojedinosti...“.³²

Prema jednom docnijem pismu, upućenom Milici Rakić krajem novembra 1920. godine, očigledno je da Milan Rakić nije ni odgovorio na primljenu molbu i zahtev. Teško je odgonetnuti zbog čega, što je vrlo vidljivo ljutilo urednika „Nove Evrope“. „Rakić bi mi *morao* pisati“, naglašavao je njegovoj ženi sa kojom je u međuvremenu uspostavio prisan prijateljski odnos, „i ja, verujte, počinjem misliti da afektira kad ne piše. Još ću doživeti da vidim neku njegovu pesmu, ili što drugo, u Glasniku pre nego što meni i reću dostavi povodom 'N. Evrope', koju smo u stvari dokonali da izdajemo zajedno još pre rata, i koju je on urgirao dok smo bili u Londonu. A sad ćuti ko zaliven. Šta mu to znači? Pa i vi isto, niste 'Novu Evropu' još ni videli! Kako smete samo to da mi kažete? Javite mi kuda da vam pošljem sve primerke od početka; ili još bolje, reklamirajte ih iz Ministarstva Inostranih Dela, kamo ih redovno šaljem za g. Milana M. Rakića. I čuvajte ih dobro, jer će uskoro postati retkost, – sad se razrašilju već i poslednji brojevi“.³³

Ne čekajući da od Milana Rakića stigne bilo pozitivan bilo negativan odgovor, Milan Ćurčin ga je uredno uvrštavao među osnivače *Nove Evrope*, verovatno uveren da i dalje dele iste ideje.³⁴ S obzirom na tadašnju uređivačku politiku, možemo, međutim, pretpostaviti da se Milan Rakić, poput Milana Grola, koji je takodje bio među osnivačima, nije protivio korišćenju njegovog imena, tim pre što je urednik nastavljao da mu traži tekstove i da ga povremeno obaveštava o tekućim uređivačkim planovima. Sam je, kao godinama pre i posle toga, bio posvećen složenim diplomatskim obavezama koje mu je nametalo službovanje u prestonicama država sa kojima je mlada jugoslovenska

³² Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (16).

³³ Isto, 14.331-5 I (17).

³⁴ Sudeći prema jednoj, gotovo uzgrednoj rečenici Dragoljuba Jovanovića, upisivanje Milana Rakića, bez ličnog odobrenja, među osnivače časopisa nije predstavljalo usamljen slučaj (D. Jovanović, *n.d.*, str. 215). Pitanje revizije „pokretačke liste“ otvoreno je krajem 1923. godine, o čemu je Milan Ćurčin obavestio Milana Rakića, moleći ga da se i sam izjasni dolaskom na sastanak ili privatnim pismom uredniku (Pismo od 16. novembra 1923, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I, 24). Odgovor Milana Rakića nije nam poznat.

kraljevina imala najteže sporove. U godinama u kojima je Milan Ćurčin postavljao temelje časopisa, on je delovao u Sofiji (1921–1927), pokušavajući da što više učini na smirivanju jugoslovovensko-bugarskih napetosti. Ne osvrćući se mnogo na tu vrstu teškoća, urednik *Nove Evrope* ga je upozoravao na tekst koji je o njemu i njegovom pesništvu napisao Laza Popović,³⁵ očekujući izgleda neku vrstu barem kurtoazne zahvalnosti prema „jednom od naših najboljih i najdarovitijih ljudi“.³⁶

Iste 1921. godine Milan Rakić je Milanu Ćurčinu napokon poslao dve svoje do tada neobjavljivane pesme: *Pismo* i *Lepotu*, koje je *Nova Evropa* objavila i u faksimilu, tako da se mogao videti karakterističan Rakićev rukopis.³⁷ To se, međjutim, desilo tek pošto je *Srpski književni glasnik* već objavio prvu njegovu posleratnu pesmu *Večiti putnik*,³⁸ što mu Milan Ćurčin, koji se toga plašio, nije mogao lako oprostiti.³⁹ Zahvalan što ga slavni pesnik „ipak pomalo voli“, radovao se što su im pesme štampane zajedno, ali i žalio što tako nije uradjeno i u *Glasniku*. „...oni pakosnici“, dodao je u svojoj omrazi na „glasnikovce“, „imali su obe naše pesme u rukama, ali baš ih silom nisu doneli u istom broju“. Tešilo ga je, ipak, to što u Zagrebu postoji „grdno interesovanje“ za Rakićeve pesme, „osobito u nekim ženskim krugovima“.⁴⁰

Ohrabren i oraspoložen obnovljenom saradnjom, Milan Ćurčin je pokušavao da Milana Rakića pridobije za ostvarenje njemu posebno važnog pokušaja potiranja učestalih kritika, upućivanih *Novoj Evropi* zbog njenog kritizerskog stava prema srpskoj politici i Beogradu.⁴¹ Negirajući optužbe za antisrpstvo, planirao je da jedan od brojeva časopisa posveti „značaju Kumanova, s naročitom namerom da istakne(m) ulogu Srbije i

³⁵ *Nova Evropa*, knj. II, br. 4, 1921.

³⁶ Pismo od 11. marta 1921, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (18).

³⁷ *Nova Evropa*, knj. II, br. 14, 1. avgust 1921, str. 523-526.

³⁸ *Srpski književni glasnik*, knj. II, br. 4, 1921.

³⁹ Do dve pomenute pesme sam je došao tek posle dugih molbi i ponovnog potsećanja na nekadašnje planove i prijateljske obaveze. „Hoću 14. broj ove knjige 'N. Evrope' (od 1. avgusta) da načinim čisto književnim, u nameri da... demonstriram, da u književnosti ima i starih i mladih ali da vredi samo ono što je dobro, bez obzira na godine. Mogu biti zastupljeni svega desetak, zbog prostora, ali i to je dosta – ako se dobro pogodi... Podsećam vas, ovom prilikom, da ste vi bili jedan od pokretača, ovakvog lista kao što je 'Nova Evropa', još pre rata; dalje, da ste me u Londonu, za vreme rata, požurivali da počnem što pre; dalje, da sam vam već više puta pisao o ovom, posle rata, a vi niste nikad ništa odgovorili; dalje, da ste štampani, mimo 'Novu Evropu' i bez njenog znanja, pesmu 'Večiti putnik'. Kad se svega ovoga seti vaša savest, i uz to još vaše prijateljstvo, držim da sam dispenzovan od svakog daljeg navaljivanja da mi bez oklevanja pošljete nešto vrlo lepo za nešto vrlo lepo“ (Pismo od 20. juna 1921, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (19)).

⁴⁰ Pismo od 22. jula 1921, isto, 14.331-5 I (20).

⁴¹ Više: S. Božić, *n.d.*, str. 408-414.

srpskog vojnika u poslu oslobadjanja i stvaranju... držve“. Da bi broj uspeo, tražio je najbolje saradnike, nadajući se da bi Milan Rakić mogao da govori o svom ratovanju i ulasku sa komitama u Prištinu. „Vrlo je važno“, naglašavao mu je, „da taj broj ispadne što bolje, jer nam protivnici iznose da izdajemo srpstvo i Srbiju, samo zato što ne dopuštamo da ih kojeko brani i zastupa“. ⁴²

Zauzet drugim obavezama, Milan Rakić se nije odazvao ovoj vapijućoj molbi, ali je već naredne godine obradovao Milana Ćurčina prilogom za broj posvećen nezvaničnoj proslavi stogodišnjice Branka Radičevića, koji je ujedno trebalo da bude „nešto kao treća sveska... Almanaha“. ⁴³ Ljubomorani, međutim, na svako pojavljivanje Rakićevih dela u Beogradu, urednik *Nove Evrope* bio je uznemiren već i na samu pojavu vesti da Srpska književna zadruga planira preštampavanje njegovih pesama. „Šta to učinite?“, pitao je u neverici i želji da ga „rezerviše“ za sebe i za Zagreb. „Zar ne bi bilo lepše da mi priredimo novo izdanje vaših pesama, a ne neko zvanično ili poluzvanično 'literarno telo'? Vidite, ako se ikako može, pa povucite natrag, i dajte da spremimo sve što treba za jedno lepo izdanje, onako kako smo to zamišljali i govorili“. ⁴⁴

Iz izvora nam nije poznato kako je u narednim mesecima postignut dogovor da pesme Milana Rakića doista budu štampane u Zagrebu, u izdanju *Nove Evrope*. Sama ideja i ceo posao koji je trebalo oko toga obaviti kao da su usrećili Milana Ćurčina. Pišući Rakićima, izjavljivao im je „ljubav“, ne štedeći lepe reči i pristajući na „sve želje i željice“ u pogledu izdanja. ⁴⁵ Prepiska je tih meseci bila redovnija i učestalija, pa je čak i Milan Rakić nalazio vremena da odgovori na zahteve i molbe koje su stizale iz Zagreba. Početkom avgusta 1924. godine nakratko je posetio Milana Ćurčina, uživajući u šetnji i samom gradu. ⁴⁶ Zadovoljan što su svi poslovi oko objavljivanja zbirke dobro obavljani, urednik izdanja obavestavao je krajem godine svog autora da mu je poslao nekoliko mogućih varijanti prvih primeraka, te da su „počasni“ primerci treće knjige njegovih pesama već prosledjeni damama iz porodice: sestri Ljubici, udatoj za Milana Grola,

⁴² Pismo od 21. oktobra 1922, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (21).

⁴³ Pisma od 1. maja i 11. juna 1923, isto, 14.331-5 I (22, 23). U *Novoj Evropi*, nazvanoj u tom broju *Brankovo kolo*, objavljena je njegova pesma *Pomrčina*, napisana 1923. godine u Sofiji (*Nova Evropa*, knj. IX, br. 3, 21. januar 1924, str. 72-73). Milan Ćurčin je tom prilikom objavio pesmu pod naslovom *Branku Radičeviću*, napisanu u Novom Sadu 1896. godine (Isto, str. 86).

⁴⁴ Pismo od 11. juna 1923, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (23).

⁴⁵ Pismo od 27. juna 1924, isto, 14.331-5 I (25).

⁴⁶ Pismo od 7. avgusta 1924, isto, 14.331-5 I (27).

potom sestrama i majci pesnikove supruge, kao i Ani Marinković, „staroj simpatiji“ Milana Rakića.⁴⁷

Mada je iz drugih izvora za sada nepoznato na kakav je prijem u Zagrebu i širem čitalačkom području u Hrvatskoj naišla zbirka *Pesme*, da se zaključiti da prodaja nije išla najbolje.⁴⁸ Ali, privrženost Milana Ćurčina prema Rakićima izgleda da je ostala nepoljuljana. U ponešto proredjenim pismima i dalje ih je obasipao izjavama prijateljstva i blagonaklonosti, šaleći se pogotovo sa Milicom Rakić u tonu već decenijama glumljenog udvaranja, tokom koga ju je nazivao „Rakićkom“ i „dragom gospa Micom“. Kao urednik časopisa naredne je godine objavio izuzetno pohvalan prikaz vrednosti i značaja Rakićeve poezije. Branko Lazarević, autor ovog prikaza, zaključivao je da je Milan Rakić „zahvatao iz čistih zdenaca ljudskih emocija, i dohvatio i domašio krajnja saznanja do kojih dolazi misaoni, tanani, i emocijonalni liričar“.⁴⁹

U narednim godinama ni sam se Milan Rakić nije mnogo oglašavao. Boraveći nekoliko godina u Rimu (1927–1933), na mestu poslanika Kraljevine Jugoslavije, u vremenu obnovljenih kriza u jugoslovensko-italijanskim odnosima, još jednom je iskušavao svoje diplomatske sposobnosti, iznova njima impresionirajući savremenike.⁵⁰ Prostora za pesme kao da nije bilo, a možda ni mnogo želje. Koliko je poznato, u Rimu je napisao manji broj stihova. Dve pesme nastale 1928, *Na Kapitolu* i *U dansingu*, objavljene su nekoliko godina docnije, nakon njegove smrti.⁵¹ I pored tako retkog javljanja u periodici, objavljivanje *Oproštajne pesme* 1929. godine iznenadilo je većinu savremenika.⁵²

Ne shvatajući da je to zaista poslednja pesma koju je Milan Rakić napisao i kojom je želeo da se oprost od pisanja poezije, Milan Ćurčin je još jednom tražio nešto i za sebe, odnosno *Novu Evropu*, pozivajući se na staro prijateljstvo i ljuteći se na *Glasnik*, od

⁴⁷ Pismo od 12. novembra 1924, isto, 14.331-5 I (28).

⁴⁸ Desetak godina kasnije tiraž još uvek nije bio prodan, te je i sam Milan Ćurčin imao „nekoliko stotina primeraka“ (Pismo od 7. jula 1936, isto, 14.331-5 I, 33).

⁴⁹ B. Lazarević, „Pesme Milana M. Rakića“, *Nova Evropa*, knj. XI, br. 1, 1. januar 1925, str. 22-26.

⁵⁰ Videti: A. Mitrović, „Savremenici o diplomati Milanu Rakiću“, *Prilozi KJIF*, 1982, br. 3-4, str. 202-214; A. Mitrović, „Milan Rakić: 'Na Kapitolu'“, *Letopis Matice srpske*, knj. 405, sv. 2, februar 1970, str. 194-199; M. Jovanović Stoimirović, *n.d.*, str. 139-155. Pohvalama koje su mu u tom smislu davane nije odoleo ni Miloš Crnjanski, gotovo redovno sklon da svakom koga je poznavao uputi poneku žaoku (M. Crnjanski, *Embahade*, Beograd 1983, str. 44, 327).

⁵¹ *SKG*, knj. LV, br. 2, 16. septembar 1938, str. 87; isto, br. 5, 1. novembar 1938, str. 213-214. Ova druga pesma započeta je upravo jednim naizgled sasvim običnim pitanjem Milana Ćurčina: „Šta rade ovi ljudi?“.

⁵² Isto, knj. XXVIII, br. 2, 16. septembar 1929, str. 97-98.

čije je konkurencije uporno strahovao. „Pročitao sam s uživanjem“, napisao je, „vašu 'Oproštajnu pesmu', pa vam vrlo rado vraćam vaš pesnički duh, koji ste mi poverili, da nastavite s pevanjem. Ali pod jednim uslovom.. Da mi pošljete, i to *što pre*, jednu pesmu za *Zmajev Broj* 'Nove Evrope', koji bi izišao u novembru. Zacelo se sećate Brankova Broja? To je bila najlepša poratna manifestacija jugoslovenske lirike, zahvaljujući ne malo i vašoj lepoj pesmi o njemu. Eto, hteo bih da opet tako nešto lepo i pametno napravimo, pa vas molim da me ne izneverite. Pravo bi bilo da ste *meni* poslali ovu vašu 'Oproštajnu pesmu', - i ja bih je bio upotrebio za *Zmajev Broj*, pa bi u njemu lepše stajala, i bila više 'u stilu', nego u *Glasniku*, gde danas 'trukuju' pesme, da izvinite za reč, i kusi i repati. Ali – ne peva se po naredbi; pa se i pesme štampaju po miloj volji. Ipak, držim da je pravo da sad i meni pošljete jednu, za ovakvu priliku“.⁵³

Nekoliko godina kasnije, Milan Ćurčin se još jednom naljutio što Beograd „prisvaja“ Milana Rakića. Povodom objavljivanja Rakićevih pesama u XXXIX kolu Srpske književne zadruge štampao je kratak protest, izjavljujući da beogradski izdavač „ni jednom rečju“ nije naveo da je u pitanju „doslovno preštampano izdanje 'Nove Evrope' iz godine 1924 (sa dodatkom 'Oproštajne pesme', koja je kasnije objavljena u 'Srpskom Književnom Glasniku')“.⁵⁴ Istom prilikom je Milanu Rakiću pisao o neprodatom tiražu prethodne knjige, izjavljujući da krivica nije do njih dvojice, „već do naroda i do prilika“.⁵⁵

Ne znamo koliko je još pisama stiglo Milanu Rakiću iz Zagreba. Poslednje dve godine života mučila ga je bolest, zbog koje je odlazio na lečenje i hirurške operacije u Francusku, gde je ponovo počeo da piše stihove. Prema svedočenju Milana Grola, pesma *Jasika*, „u duši“ je ispevana u bolnici u Neji-u, „nad parkom u kome je treperila jasika“, a

⁵³ Pismo od 9. oktobra 1929, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (30). Sudeći, međjutim, prema pismu koje je Milan Rakić nešto ranije uputio Milanu Grolu, njegova su raspoloženja i želje bili potpuno drugačiji. Ne mireći se sa smrću sestre Ljubice, koja je preminula u martu te godine, pisao je zetu o tuzi koju i dalje oseća, dajući mu istovremeno uputstva šta da čini sa ovom poslednjom pesmom: „Šaljem ti u prilogu ovo tužno sočinjenje i želim da se štampa u *Glasniku*. To su moji poslednji stihovi, ne samo po vremenu kad su napisani, nego zato što posle njih neće biti drugih. Fajrunt. Pa kako su prvi stihovi štampani u *Glasniku*, neka budu i poslednji. Morava nas voda odranila...“ (M. Grol, *Iz predratne Srbije*, str. 87-88).

⁵⁴ *Nova Evropa*, knj. XXIX, br. 11, 26. novembar 1936.

⁵⁵ Pismo od 7. jula 1936, Arhiv SANU, Zaostavština M. Rakića, 14.331-5 I (33). Početkom 1938. godine zbog ove se neprijatnosti pomalo ljutio i na „gospodju Micu“, prebacujući joj „vanbračno neverstvo“ sa Srpskom književnom zadrugom (Pismo od 25. februara 1938, isto, 14.331-5 I, 34).

zabeležena po povratku u Beograd.⁵⁶ Boreći se za život, a odbijajući sažaljenje, Milan Rakić se povukao i iz Beograda, u kome ga je uznemiravalo čak i interesovanje mnogobrojnih prijatelja. Donevši odluku da lečenje nastavi u jednom sanatorijumu ispod Sljemena, doputovao je krajem juna 1938. godine u Zagreb.⁵⁷ Umro je nekoliko dana kasnije, „neočekivano“ i u „vrijeme kad su ljudi daleko negde na ferijama“, pisao je Milan Begović, koga je sa čuvenim poetom upravo u Zagrebu upoznao Milan Ćurčin. „I tako se podesilo da Rakića, srpskog akademika, predsjednika Pen-kluba, slavnog pjesnika, koji dolazi da umre u Zagreb, ne pozdravi za zadnji put ni koji hrvatski akademik ni koji član zagrebačkog Pen-kluba“. Za Milana Begovića to je bila još jedna životna nepravda, jer je u glavnom hrvatskom gradu bilo mnogo onih „koji su voljeli njegovu poeziju i koji su ga visoko uzdizali kao pjesnika i čovjeka“.⁵⁸

Odajući počast preminulom Milanu Rakiću, Milan Ćurčin je za svoj časopis napisao pomalo čudan i nepriličan tekst, u kome je gotovo manje reči bilo o onome kome je trebalo iskazati poštovanje, a više o ljutnji na Beograd i *Srpski književni glasnik*, koji je veliki svoj dvobroj posvetio Milanu Rakiću, a potom i nekolicinu drugih tekstova u narednim brojevima. Za Milana Ćurčina sve je to bilo nedostojno velikog pesnika, glupo ili čak namerno unižavajuće. Iz njegovog se članka sticao utisak da ga je jedino on dovoljno poznao i poštovao, a i zasluživao njegovo poverenje. „Znao je Rakić zašto me voli“, prkosno je istakao, „a znaju i drugi zašto me ne vole, pa mi je poveravao svoja intimna mišljenja i o našim pesničkim drugovima i o svojim političkim šefovima i saradnicima; ali je o tome, možda, prerano govoriti“.⁵⁹ Nije nam poznato da li je o tome kasnije doista pisao, pa ni koliko su njegovi navodi proverljivi u onom delu ličnih Ćurčinovih hartija, sačuvanih u hrvatskim arhivima. Početkom pedesetih godina obnovio je intenzivniju prepisku sa Milicom Rakić, nameravajući da još jednom pokuša

⁵⁶ Ova pesma, kao i druga nastala u to vreme – *Taj ogromni mesec*, štampana je posthumno u *SKG*, knj. LIV, br. 6-7, 16. juli – 1. avgust 1938, str. 385-387.

⁵⁷ M. Grol, „Iz sećanja na Milana Rakića“, II, *SKG*, knj. LV, br. 5, 1. novembar 1938, str. 253-254; M. Radojević, „Milan Grol (1876–1952) i njegov krug. Porodica, učitelji, prijatelji, saradnici...“, u: *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, pr. M. Ristović, Beograd 2007, str. 431-432.

⁵⁸ M. Begović, „Tri čovjeka u mom životu. Damel – Pirandelo – Rakić“, *SKG*, knj. LIV, br. 6-7, 16. juli – 1. avgust 1938, str. 421-426.

⁵⁹ M. Ćurčin, „Smrt Milana Rakića“, *Nova Evropa*, knj. XXXI, br. 8, 26. avgusta 1938, str. 233-237. Ćurčinov je verovatno još jedan kraći tekst, objavljen u istom broju *Nove Evrope* pod naslovom „Rakić i njegovo doba, hronološki“, u čijem je potpisu „Jedan iz Trećeg Doba“, pri čemu se mislilo na generacijske pesničke podele iz *Antologije...* Bogdana Popovića. O Milanu Rakiću kao „nacionalnom radniku“ i vojniku u balkanskom ratu pisao je u već citiranom članku Božin Simić.

objavljivanje knjige pesama Milana Rakića. Iznova iskazujući odanost starom prijatelju, davao je uveravanja da mu se želi „odužiti“ i da veruje kako je, uprkos izjavi jednog izdavača „Milan Rakić uvek na redu“.⁶⁰ Već ostarela i obolela Milica Rakić, teško se, međutim, snalazila u novim Ćurčinovim planovima.⁶¹

Višedecenijsko poznanstvo, prijateljstvo i saradnja time su okončani. Buduća istraživanja, uz neophodno sabiranje i analizu što većeg broja relevantnih izvora sigurno će ukazati na mnoge druge značajne momente i dopustiti ozbiljnije zaključke. Ono što se na ovom istraživačkom nivou može pouzdanije utvrditi najpre se tiče bliskih pogleda na jugoslovensku ideju. Jer, iako nisu bili stranački angažovani i dosta udaljeni od praktične, svakodnevnice politike, ukoliko u slučaju Milana Rakića ona nije bila spoljna, očigledno je da su imali formirane političke stavove i opredeljenja. Pogotovo je tako bilo sa Milanom Rakićem, čiji su najbliži beogradski i srpski prijatelji pripadali Samostalnoj radikalnoj, odnosno Demokratskoj stranci. Drugo važno pitanje vezano je za činjenicu da je Milan Ćurčin, iako Srbin iz Pančeva, vremenom izrastao u gorljivog predstavnika onakvih političkih pogleda kakvi su u periodu između dva svetska rata predstavljali stanovišta hrvatske intelektualne elite, životno zainteresovane za rešavanje državnih i nacionalnih problema u jugoslovenskoj kraljevini. Teško je, međutim, barem za sada, razmišljati o sadržini i pravcima eventualnih političkih razgovora koje su vodili, tim pre što je u državi Srba, Hrvata i Slovenaca njih bilo više nego teško izbegavati.

⁶⁰ Pisma Milici Rakić iz pedesetih godina, takodje pohranjena u zaostavštini Milana Rakića.

⁶¹ Pisma Milice Rakić Milanu Ćurčinu (Arhiv SANU, Zaostavština M. Ćurčina, 14.405).

R e z i m e
Nekoliko slika iz saradnje
Milana Rakića i Milana Ćurčina

Bogata lična zaostavština čuvenog srpskog pesnika i istaknutog diplomate Milana Rakića, pohranjena u Arhivu SANU, sadrži obimnu prepisku u kojoj se kao jedan od važnijih i intrigantnijih poznanika, prijatelja i saradnika pojavljuje Milan Ćurčin, takodje poznati pesnik, ali i urednik legendarnog zagrebačkog časopisa *Nova Evropa*. Nekoliko desetina pisama, koje je tokom više decenija upućivao Milanu Rakiću iz Beča, Beograda, Londona i Zagreba, kao i nekolicina pisama koje je dobijao od bračnog para Rakić, a koja su sačuvana u delu njegovog fonda u istom arhivu, upućuju nas na brojne pokušaje zajedničkog angažovanja u kulturno-političkim akcijama, usmerenim ka ostvarenju jugoslovenske ideje, te srpsko-hrvatskom upoznavanju i zbližavanju. Ovaj utisak osnažuju drugi izvori i saznanja, naročito članci u periodici, sećanja savremenika i konkretni rezultati saradnje, vidljivi u objavljivanim zbirkama pesama. Istraživački problem postaje saznajno značajniji ako imamo u vidu da su Milan Rakić i Milan Ćurčin pripadali različitim duhovnim i intelektualnim uticajima, a kao intelektualci i stvaraoci proživljavali potpuno drugačije živote. Posebno važnu činjenicu čini to što je Milan Ćurčin, iako Srbin po nacionanosti, u političkom i intelektualno-kulturološkom pogledu bio bliži hrvatskoj i zagrebačkoj sredini u kojoj je proveo veći deo života, postajući vremenom čak istaknuti predstavnik politički angažovane intelektualne elite u Hrvatskoj.